

ERCIYES ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

DERGİSİ

SAYI : 9

KAYSERİ — 1996

ARAP ATASÖZLERİ VE KUR'ANDAKİ DARB-I MESELLER

Yrd.Doç.Dr. Selahattin YILMAZ*

Mesel Kelimesi lügatta şibih, delil, hüccet, bir şeyin sıfatı anlamlarına gelir. Istılahta ise, kabul görüp yayılan ve herkes tarafından kullanılarak meşhûr olan sözlere denir. Bunların yeri geldikçe kullanılmasına darb-ı mesel denir. Mesel kelimesinin çoğulu ise, emsâldir.¹ Biz Türkçede bunlara atasözleri demekteyiz.

Gelişmiş dillerin dışında kalan dillerde de atasözlerini görmekteyiz. Hemen hemen hiçbir dil bundan hâlf değildir. İlim ve medeniyet yönünden birbirlerinden çok uzak milletlerde de aynı tarzda mesellere rastlarız.²

Mesellerin özelliği, vecfz ve her devirde tazeliğini muhafaza etmiş olmasıdır. Dillerde dolaşması, okumuş veya okumamış herkes tarafından kabûl edilmiş olması onun vecfz oluşunun, tazeliğini muhafaza edişinin bir delilidir. Fârâbî meseli, "okumuş veya okumamış herkesin kabul ettiği ve her yerde söylediği bir sözdür" şeklinde târif etmekte ve sözüne devamla "mesel, hikmetli sözün en belîğ olanıdır. Çünkü insanlar tazeliğini korumayan, nefâsette zirveye ulaşmayan hiçbir söze iltifat etmezler" demektedir. Ebu

* Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

¹ İbn Manzûr Cealüddîn Muhammed Lisânu'l-Arab, Beyrût 1300 (MSL)mad; el-Meydânî Muhammed b. Ahmed İbrahim, Mecma'il-Emsâl, 1978 Mısır, 1, 8; et-Tirablusî İbrahim b. es-Seyyid Ali, Feraidu'l-Leâl fi Mecmei'l-Emsâl, 1312 Beyrût, 1, 13; Hüseyin Muhammed el-Hızır, Mecelletu'l-Ezher, Mısır 1933, s. 570.

² Hüseyin Muhammed el-Hızır, a.g.e., s. 570.

Ubeyde ve İbrahim en-Nazzâm gibi alimler de mesellerde şu özellikleri aramaktadırlar : Sözü vecîz, mânânın isabetli, teşbîhin güzel olmasıdır.³

Mesel, hakikatları en güzel bir şekilde tasvîr edip, az-kelimelerle çok mânâ ifade eder. Mesela dâhî, görüşü isabetli, en kısa yoldan işlerini tedbîre muktedir birisinin hâli meselle anlatılmak istenirse, bunu öyle vecfz ve güzel kelimelerle ifâde etmek lazımdır ki, muhatab o sözü duyunca onu gözüyle görmüş gibi olsun. Arap bu tip insanı şu ifade ile canlandırmıştır.⁴

Dinleyenler tarafından söyleniş sebebi bilinen meseli söylemek gerekir. Nice mesel vardır ki, mânâsı anlaşılır halde de olsa, ondan ne kastedildiği anlaşılmaz. Mesela

”إِن يَبِغْ عَلَيْكَ قَوْمُكَ لَا يَبِغْ عَلَيْكَ الْقَمَرُ”

bu türdendir. Bu sözün mânâsı gayet açıktır. teşbîhinde de hazif yoktur. Eğer bu söz, söyleniş sebebini bilmeyen birisinin yanında söylenirse, maksada ulaşamaz. Zira söylendiği zaman ne kastedildiği anlaşılmamaktadır. Bu söz şunun için söylenmiştir: Bir topluluk ayın ondördünde, geceleyin münâkaşa ediyorlarmış. Bazıları ay varken güneşin doğduğunu iddia ediyormuş. Bazıları da güneş doğmadan ayın kaybolduğunu savunuyormuş. İçlerinden birisini, gerçeği açıklaması için hakem tâyin etmişler. Birisi hakeme, bir fikir ortaya attığını ve kavminin bunu kabul etmemekle kendisine zulmettiğini söyler. Hakem de ona,

”إِن يَبِغْ عَلَيْكَ قَوْمُكَ لَا يَبِغْ عَلَيْكَ الْقَمَرُ”⁵ der.

Mesel bazan da istiâre şeklinde kullanılır. ”الصَّيْفُ ضَبَّعَتِ اللَّيْلُ” sözünde olduğu gibi. Bu meselin söylenmesine şu olay sebep olmuştur : Bir kadın zengin ve yaşlı bir erkekle evlenmiş. Bir müddet sonra kocasından kendisini boşamasını istemiş ve o da boşamış. Bilâhare fakir bir gençle evlenmiş. Bu ikinci evlilikten sonra da, zengin olan eski kocasından zaman zaman kendisine süt göndermesini istemiş. Adam da ”الصَّيْفُ ضَبَّعَتِ اللَّيْلُ” demiş.⁶ Bu cümlede ”الصَّيْفُ” zarfiyyet üzere mansupdur.

Mesel bazen de benzetmek için kullanılır. ”هُوَ كَالْخَمْرِ يُشْتَهَى شَرِبًا وَ يُخَافُ صَدَاعًا” sözü bu türdendir. Bu mesel, yanına gidilmek istenilen ve fakat şerrinden korkulan birisinin durumunu bildirmek için söylenmiştir.⁷

³ el-Meydânî, a.g.e., 1,7-8, Hüseyin Muhammed el-Hızır, a.g.e., s. 570.

⁴ Hüseyin Muhammed el-Hızır, a.g.e., s. 570.

⁵ el-Meydânî, a.g.e., 1, 46-47; et-Trablusî, a.g.e., 1, 27; Hüseyin Muhammed el-Hızır, a.g.e., s. 571.

⁶ İbn Manzûr, a.g.e., SYF mad; Hüseyin Muhammed el-Hızır, a.g.e., s. 571.

⁷ Hüseyin Muhammed el-Hızır, a.g.e., s. 571.

Mesel bazen de, hakikî manada kullanılır. "السَّيِّدُ مَنْ اِنْعَطَ بِغَيْرِهِ" gibi. Bu atasözü başkalarının başına gelen musibetlerden ders alan ve kötülüklerden sakınan bir adamın halini anlatmak için söylenmiştir.⁸

Bir atasözünün vecîz ve yaygın söz olması gerektiğini söylemiştik. Bu tür ifadeye hikmetli söz de denir. Yani kötülüklerden nehyeden ve iyiliğe sevkeden söz demektir. "اِنَّ لِلْمُنْتَبِتِ لَا اَرْضًا قَطَعَ وَلَا ظَهْرًا اَبْقَى"⁹, bu tür atasözlerdendir. Toplumdan veya arkadaşlarından ayrılarak tek başına hareket eden, sonra da musibete düşen bir kişi hakkında söylenmiştir.¹⁰

Meselin özelliklerine sahip olan ve fakat herkesce bilinmeyen, kültürlü kişiler tarafından sadece kullanılan hikmetli sözler de vardır ki, bunlara Arap edebiyatçıları "nâdire" adını vermişlerdir. Yine mesellerden bazıları vardır ki, başlı başına bir cümledir. Mesela

"رُبَّ اَخٍ لَمْ تَلِدْهُ اُمُّكَ"¹¹ veya "حُبِّكَ الشَّيْءُ يَعْمِي وَ يَصْمُ"¹² gibi.

Bazen de cümlenin bir parçası olur. "اِنَّ الْمَقْدَرَةَ تُذْهِبُ الْحَفِيظَةَ"¹³ Bu cümlenin aslı "لَوْلَا اَنَّ الْمَقْدَرَةَ تُذْهِبُ الْحَفِيظَةَ لَانْتَقَمْتُ مِنْكَ" dir. Birisi, öc almak istediği adamı arar ve nihâyet bulur ve yakalar. Fakat intikam almaktan vazgeçerek bu sözü söyler ve onu bırakır.¹⁴

Meseller cümle yapısı bakımından hatalı ise, onlar kesinlikle düzeltilemezler. ez-Zeccâc, Edebü'l-kâtib şerhinde bu konu ile ilgili şunu söylemektedir : Bazen meseller kaideyi dışına çıkar ve işitildiği gibi söylenir. Eğer kendilerinde bir düzeltme yapılırsa mesel olmaktan çıkar.

Cahiliye devri Arap meselleri, deyrinde söylenen Babilce, İbranice, Habeşçe mesellerden kat kat üstündü. Çünkü tescil ve tedvin edilişi bakımından onlardan fazla itina görmüştür. Arapların Cahiliyye devrinde kıssalar, haberler ve meseller gibi kültürlerin fişkırdığı kültür merkezleri de vardı. Eski Arap mesellerinin yayılmasına bu merkezlerin katkısı büyüktür.¹⁵

Arap atasözleri devre olarak üç kısma ayrılır :

⁸ a.g.e., s. 572; Mesel için bkz., el-Meydâni, a.g.e., 1, 10.

⁹ el-Meydâni, a.g.e., 1, 10; et-Trablusî, a.g.e., 1, 12.

¹⁰ Hüseyin Muhammed el-Hızır, a.g.e., s. 572.

¹¹ el-Meydâni, 1, 348; et-Trablusî, 1, 162.

¹² el-Meydâni, 2, 31; et-Trablusî, 1, 243.

¹³ el-Meydâni, 1, 20; et-Trablusî, 1, 17; Hüseyin Muhammed el-Hızır, s. 572.

¹⁴ Hüseyin Muhammed el-Hızır, s. 573.

¹⁵ Abdulmecid Abidin, el-Emsâl. fi'n-Nesri'l-Arabiyyi'l-Kadîm, Mısır 1956, s. 26.

1- el-Emsâlû'l-Kadîme : Arap meselleri diye bildiklerimizin en eskisi idi. Cahiliyye devrini içine alır ve I. Abbâsî devletinin başlangıcına kadar devam eder.

2- el-Emsâlû'l-Cedide : I. Abbâsî devletinin başlangıcından 19. asrın başlarına kadar devam eder. Mesellerin birtakım risale ve kitaplarda toplanmaya başlayıp geliştiği dönemdir.

3- el-Emsâlû'l-Hadîse : 19. asırdan 20. asra kadar Avrupalıların Suriye, Mısır ve diğer Arap ülkelerinde toplandıkları mesellerdir. Cahiliyye devrinden sonra bazı mesellerin sahifelerde toplanmış olduğu da iddia edilmektedir. Fakat bunlardan zamanımıza birşey ulaşmamıştır. Bu devrin şairleri, şiirlerini emsâl ile doldurdıkları bir vaki'dir. Gerçekten bize ulaşan atasözlerinin çoğu, İslâmî devirde neş'et etmiştir. Çünkü İslâm'ın getirdiği içtimai değişiklik, bu sözlerin doğmasına tesir etmiştir. Şüphesiz bu tesir, önce Arap şiirine, sonra da emsale olmuştur.¹⁶

Kur'an-ı Kerimde de pek çok mesel vardır. Bunlardan çeşitli yönlerden istifade edilmiş ve hala da edilmektedir. Tezkîr, vâ'z, zecr, ibret gibi yönlerden giderek ahlâki bir netice çıkarmak için, insanları tenbih ve teşvik etmektedir. Yine Kur'an'daki bu meseller, medih ve zem için olduğu gibi, bir işin ehemmiyetini anlatmak, kötülüğünü ortaya koymak, iyiliğe teşvik etmek için de olabilir.¹⁷ Ebu Hüreyre'den rivayet edilen bir hadiste, peygamber (S.A.V.) şöyle buyurmuştur : Kur'an beş esas üzere nazil olmuştur : "Helal, haram, muhkem, müteşabih ve emsal. Helal olanı işleyin, haramdan kaçının, muhkeme tâbî olun, müteşabihe inanın, emsalden de ibret alın".¹⁸ Mâverî, "emsâl ilmi, Kur'an ilimlerinin en büyüklerindendir. Ama insanlar bundan gafildirler" demiştir. İmam Şâfi, "Kur'an ilimlerini ve onda zikredilen emsâli bilmek, her müctehidin bilmesi gerekli olan ilimlerdenidir" demekte ve emsâlin ehemmiyetini belirtmektedir.¹⁹

Kur'an-ı Kerimde çokca emsal zikredilmiştir. Peygamber(S.A.V.), diğer peygamberler ve hükemânın sözlerinde emsal yaygın haldedir. Ayrıca İncil'in bölümlerinden birisinin adı da Emsaldır.²⁰

Kur'an-ı Kerim'deki mesellerin zikredilişinin gayesi, açık olarak anlaşılmaktadır. Meâlini verdiğimiz şu ayetler düşünüldüğünde, bu gaye açıkca anlaşılacaktır. "Bu meseller (yok mu?) işte biz onları, insanlar düşünsünler diye söylüyoruz"²¹ "Andolsun ki, biz bu Kur'an'dan insanlar için nasîhat kabul etsinler diye, her meselden (örnekler) gösterdik".²²

16 Rudolf Zellheim, el-Emsâlû'l-Arabiyyetü'l-Kadîme, Arapça'ya trc. Ramazan Abdüttevab, Beyrut 1971, s. 42-43.

17 Cerrahoğlu İsmail, Tefsir Usulü, s. 174-175.

18 el-Münâvî Muhammed Abdurraûf, Feyzu'l-Kadîr Şerhu'l-Cami'i's-Sağîr, Mısır 1938, 3, 56.

19 es-Suyûtî Cemaluddin Abdurrahman, el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'an, Mısır 1951, 2, 131; es-Suyûtî, Mu'taraku'l-Akrân fi İcâzi'l-Kur'an, tarihsiz Mısır, 1, 466.

20 ez-Zamahşerî Carullah Ebû'l-Kâsım Muhammed b. Ömer, el-Keşşâf, Mısır 1966, 1, 195; es-Suyûtî, Mutereku'l-Akrân, 1, 466.

21 Haşr (59), 21.

22 Zümer (39), 27.

"İşte meseller; biz onları insanlar için söylüyoruz. Fakat alim olanlardan başkası onları anlayamaz".²³

Kur'an-ı Kerîm, sahih ve salim olarak bize ulaşan fasih Arapça'nın ilk vesikasıdır. Ayrıca Kitâbî mesellerin ilk şahididir. O, vecîz veya uzun sayılabilecek bir takım meselleri içinde bulundurmaktadır. İslam alimleri telif ettikleri dînî ve edebî eserlerinde bunları toplamış, hatta bazıları Emsâlu'l-Kur'an adı altında müstakil eserler meydana getirmişlerdir.

Kur'an'daki meseller başlıca dört çeşittir :

1- el-Emsâlu'l-Kâmine : Kur'an bunların mesel olduğunu açıkca beyan etmiştir. Bunlar İslam alimleri nazarında meseldir. Yani mânâ yönünden mesel sayılmışlardır, lafız yönünden değil. Bu sebepten de onlara el-Emsâlu'l-Kâmine ismi verilmiştir. Mesela

"خَيْرُ الْأُمُورِ أَوْسَطُهَا"²⁴ meselinin muhtevası Kur'an'da dört yerde vardır :

a- "لَا فَارِضٌ وَلَا بَكْرٌ عَوَانٌ بَيْنَ ذَلِكَ"²⁵

b- "وَلَا تَجْعَلْ يَدَكَ مَغْلُولَةً إِلَىٰ عُنُقِكَ وَلَا تَبْسُطْهَا كُلَّ الْبَسْطِ"²⁶

c- "وَلَا تَجْهَرْ بِصَلَاتِكَ وَلَا تُخَافِتْ بِهَا وَابْتَغِ بَيْنَ ذَلِكَ سَبِيلًا"²⁷

d- "وَالَّذِينَ إِذَا أَنْفَقُوا لَمْ يُسْرِفُوا وَلَمْ يَقْتُرُوا وَكَانَ بَيْنَ ذَلِكَ قَوَامًا"²⁸

Yine "مَنْ جَهِلَ شَيْئًا عَادَاهُ"²⁹ meselinin muhtevası Kur'an'da iki yerde vardır.

a- "بَلْ كَذَّبُوا بِمَا لَمْ يُحِيطُوا بِعَلَمِهِ"²⁹

b- "وَإِذْ لَمْ يَهْتَدُوا بِهِ فَيَسْئَلُونَكَ هَذَا أَفْكَ قَدِيمًا"³⁰

Şurası da iyi bilinmelidir ki, bu ayetler sadece bildiğimiz manada bir mesel değildir. Zira mesel mücerred bir manayı kendisinde bulundurur. Halbuki Kur'an böyle değildir. İslam alimlerinin bu tür ayetlere el-Emsâlu'l-Kâmine demeleri, onlara mahsus bir adlandırmadır, yoksa bu konuda bir nas mevcut değildir.³¹

23 Ankebût (29), 43.

24 es-Suyûtî, el-İtkân, 2, 132; Mutereku'l-Akran, 1, 466; Abdülmecid Abidin, a.g.e., s. 135.

25 Bakara (2), 68.

26 İsrâ (17), 29.

27 İsrâ (17), 110.

28 Furkan (25), 68.

29 Yunus (10), 39.

30 Ahkâf (46), 11.

31 es-Suyûtî, İtkân, 2, 133; Mutereku'l-Akran, 1,466; Abdülmecid Abidin, a.g.e., s. 136.

2- el-Emsâlu'l-Muceze : Bu tür mesellere, el-Emsâlu'l-Mursele de denilmektedir. Bunlar mesel olma özelliğini, Kur'an nazil olduktan ve müslümanlar arasında yayıldıktan sonra kazanmışlardır. Bu tür mesellere şu ayetleri misal verebiliriz³² :

a- لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتَّى تُنْفِقُوا مِمَّا تُحِبُّونَ³³

b- لِكُلِّ نَبَأٍ مُسْتَقَرٌّ³⁴

c- أَلَيْسَ الصَّبْحُ بِقَرِيبٍ³⁵

d- إِنْ أَنْ حَصْحَصَ الْحَقُّ³⁶

3- el-Emsâlu'l-Kıyasiyye: Bu tür meseller uzun ve kitabî olan mesellerdir. Mesela: ³⁷وَأَضْرِبْ لَهُمْ مَثَلًا أَمْصَابَ الْقَرْيَةِ إِذْ جَاءَهَا الْمُرْسَلُونَ إِذْ أَرْسَلْنَا إِلَيْهِمُ اثْنَيْنِ فَكَذَّبُوهُمَا... Bazen de, bu mesellerde, mesel kelimesiyle beraber teşbih edatı da kullanılır. ³⁹مَثَلُهُمْ كَمَثَلِ الذِّبْيِ اسَاقَدَ نَارًا...³⁸, وَ مَثَلُهُمْ فِي الْإِنجِيلِ كَزَرْعٍ... gibi. Bu çeşit mesellere el-Emsâlu'z-Zahire de denir.⁴⁰

4- Lokman Hekim'den Kur'an'ın hikaye ettiği emsal : Onunla ilgili olarak mealen Cenab-ı Hâk şöyle buyurmaktadır : Doğrusu Lokman'a şükretmesi için ilim ve anlayış verdik. Kim şükrederse, ancak kendi nefsi için şükreder. Kim de nankörlük ederse, şüphe yok ki, Allah muhtaç değildir, hamd olunmaya layıktır.⁴¹ Kur'an, böylece Lokman'ın büyük bir kişiliğe sahip olduğunu ifade ettikten sonra, onun takvaya ait tavsiyelerini, Allah'a imana, ebeveyne iyiliğe, namaz kılmaya, emr-i bi'l-maruf ve nehy-i ani'l-münker yapmaya, sabır ve tevazua teşvik eden sözlerini hikaye etmektedir.⁴²

Atasözleri mahiyetleri itibariyle muayyen bir şahsın eseri sayılmamakla beraber, bunların bir takım kimselere atfedilmesine çalışılmıştır. Bunların bir kısmı peygambere veya ashabına ya da onların dışında, diğer İslam büyüklerine atfolunmaktadır. Atasözlerinden bazılarında da manzum olarak rastlamaktayız. Şairlerin divanlarında bulunan bu atasözlerinin kendileri tarafından mı icabedildiği, yoksa sadece onlar tarafından manzum

32 İtkân, 2, 133; Mütereku'l-Akran, 1, 466; Abdulmecîd Abidin, a.g.e., s. 136.

33 Âl-i İmran (3), 92.

34 Enam (6), 67.

35 Hûd (11), 81.

36 Yusuf (12), 51.

37 Yasîn (36), 13-14 ve devamı.

38 Fetih (49), 29.

39 Bakara (2), 17.

40 es-Suyutî, itkân, 2, 132; Mütereku'l-Akran, 1, 466.

41 Lokman (31), 12.

42 Abdulmecid Abidin, a.g.e., s. 127.

şekle mi konulduğu hakkında hüküm vermek güçtür. es-Sukkarî ve Uyayna b. el-Minhâl bu türlü atasözlerini toplamışlardır.⁴³

Emsal konusunda yapılan telifatla ilgili ilk meşguliyyet, Emevî hilafetinin ilk devirlerine tesadüf eder denilmektedir ki, bu devrede ilk defa Ubeyd b. Şarya (ö. 81 H.), Seher b. Abbas (ö. 96 H.), Alkama b. Kerim el-Kilâbî (ö. 112 H.) emsal konusunda eser telif etmişlerdir. Bunların telif ettikleri eserlerin kaybolduğu da bir gerçektir. Her ne kadar bu üç zattan önce, cahiliyye devrinin sonlarına doğru, emsal konusunda bazı sahifeler yazıldığı söylenirse de, bunlar hakkında kesin bir bilgiye sahip değiliz. Suriye'de Emevî hilafeti son bulduktan sonra, yerine geçen Abbasî devletinin gücü yerleşmeye başlayınca, bu yeni İslam devletinin kültür merkezi kurulmaya başladı. Bilahare bu kültür merkezi Irak'a geçti. O devirde Ulema yetiştirmekle meşhur olan medreseler kuruldu. Böylece bu medreselerin ilk alimleri, emsal konusunda da kitab telif etmeye başladılar. Abbasîlerin bu dönemde emsal ile ilgili ilk eseri, eş-Şarkî b. el-Katamî (ö. 158 H.), Ebû Ömer b. A'lâ (ö. 160 H.), el-Mufazzal b. Muhammed Ya'la ez-Zabiy (ö. 170 H.) vermişlerdir. el-Mufazzal b. Muhammed'in yazdığı Kitabu'l-Emsâl isimli eser, ilk olarak İstanbul'da, hicrî 1300 tarihinde neşredilmiştir. Daha sonra bu nüsha aynen Kahirede de tab edilmiştir.⁴⁴

Bu konuda eser yazmış birçok müellif ve eser tesbit etmiş olmamıza rağmen, birkaç müellif ismi vermekle yetineceğiz. Yukarıda zikrettiklerimizden başka, bu konuda eser yazmış zevattan bazıları şunlardır : el-Asmaî (ö. 216), Ebû Ubeyde (ö. 223 H.), el-Cahız (ö. 255 H.), İbn Kutaybe (ö. 276 H.), el-Enbârî (ö. 356 H.), el-Kuşayrî (ö. 465 H.), ez-Zamahşerî (ö. 538 H.).

Bu sahada batı aleminde de çalışmalar olmuştur. Mesela : Freytag'ın Arabum proverbial's Rudolf Zellheim'in Ramazan Abduttevvab tarafından Arapça'ya çevrilen, el-Emsalu'l-Arabiyyetu'l-Kadîme'si, C. Brockelmann'ın Fabel und Tiermarchen in der alteren Arab'ını söyleyebiliriz.

43 Brockelmann C, İslam Ansiklopedisi, 1960 İstanbul, MESEL mad.

44 Rudolf Zellheim, a.g.e., s. 71-72.